

Abstrakt: Tato stať analyzuje výzkumy, které proběhly v Polské republice těsně před zaváděním rozsáhlé školské reformy. Byly a jsou jistě inspirující pro ty, kteří tyto reformy v Polsku zavádějí. Ale i u nás se hovoří o některých změnách ve školství, i když ne v takovém rozsahu, jako u našich sousedů. Také se nám otevírá možnost porovnat portrét polského učitele s učitelem českým. Článek navazuje na informaci o reformě polského školství v Pedagogické orientaci č. 3/1999.

Klíčová slova: škola, reforma, portrét učitele, trh práce, demokracie, profesní skupina, inovace, programy, učitel tradicionalista, učitel chameleon

Východiska výzkumů

Efekty polských reforem, které začaly v roce 1999 (podrobněji: Prokop, 1999), zásadním způsobem ovlivňují vývoj Polské republiky a úroveň života polské společnosti. Reformy širokých oblastí veřejného života jsou ale i výzvou plnou těžkostí a rizik.

Reformy institucí narušují zvyklosti, zájmy a pozice mnoha osob a společenských skupin. Také vyvolávají odpor a kritiku, což vůbec nemusí znamenat, že reformy jdou špatným směrem. Velmi těžko lze změnit klíčové oblasti společenského života bez akceptace osob, které pracují v daném sektoru.

Různé vědecké instituty, které koordinoval Instytut spraw publicznych – Institut veřejných záležitostí (ISP) – si daly za cíl zjistit zázemí pro modernizaci státu. Tyto instituce se s mimořádnou pozorností věnují procesu reformy vzdělávacího systému – škol základních, středních i vysokých. Vždyť vzdělání je činitel podmiňující nejenom společenský a hospodářský rozvoj, ale přímo civilizační rozvoj státu.

ISP zorganizoval reprezentativní výzkumy postojů učitelů k navrhovaným změnám. Učitelé jsou těmi hlavními ve školském systému. Dobře připravení učitelé přispívají k úspěchu reformy. Na druhé straně jejich nechuť a pasivita znamenají velké ohrožení reformy.

Zaváděná školská reforma předpokládá změnu způsobu práce učitelů. Očekává se od nich schopnost vytvářet vyučovací a výchovné programy nebo alespoň schopnost vědomě vybírat programy – jakož i změny způsobů vyučování, které mají ve větší míře stimulovat samostatnou práci žáků. Programy práce učitelů mají utvářet společný program školy, měly by tedy vzniknout

ve spolupráci s jinými učiteli. Učitelé základních škol se budou muset rozhodnout, zda budou učit v nových šesti ročnících základních škol a v souladu s tím se budou připravovat na výuku integrovanou a blokovou, nebo budou vyučovat na gymnáziích (naš 2. st. ZŠ) – což bude spojeno se zvyšováním kvalifikace. Zkrácení vzdělávání v lyceích (naše gymnázium) a technikách (stř. odb. školách) přinese učitelům nutnost přizpůsobit programy tomuto kratšímu období výuky.

Ve shodě s požadavky reformy se má změnit vliv místní správy na školu. Představitelé oblastní samosprávy obdrží větší kompetence. Rodiče budou moci vybírat školu podle svého rozhodnutí. Rodiče by se měli stát partnery učitelů, kteří také určují výchovně vzdělávací program školy.

Škola byla mnoho let (a pořád je) nepříliš atraktivním místem zaměstnání vzhledem k nízkému finančnímu ohodnocení a také podřízení se regulím učitelského povolání, zakládajícím se dříve na detailní kontrole ze strany vlády a v současnosti na kontrole místní správy. Učitelé se adaptovali existujícímu systému. Není znám rozsah těchto adaptačních procesů a je otázkou, zda to může zkomplikovat reformy. Tedy – měli bychom se zeptat na kondici učitelského povolání a také na to, jaká nálada doprovází reformu.

Výzkumy proběhly především v roce 1999, některé v předcházejících letech, ale i ty jsou vzhledem ke svému charakteru relevantní k předmětu výzkumů. V té době už učitelé byli podrobně seznámeni se zásadami reformy, někteří se dokonce začali angažovat v konkrétních krocích reformy.

Základním cílem výzkumů bylo určit, co o reformě učitelé vědí, jaký mají k reformě emocionální postoj a jestli jsou ochotni zapojit se do její realizace.

Základní výzkumnou metodou byla anketa, výzkum byl prováděn v celém Polsku (zahrnoval 400 základních a středních škol, typy škol podle proporcí v polském školském systému – např. 160 základních škol...). V době přípravných prací bylo provedeno několik interview s vybranými skupinami. Výsledky rozhovorů představují důležitý prvek, který dovolí interpretovat někdy zkratkovité odpovědi v anketách.

Výzkumy lze rozdělit do **tří obsahových částí**. První je hledáním **portrétu polského učitele** poukázáním na společensko-profesionální charakteristiky této profesní skupiny: úroveň vzdělání, původu, materiálních podmínek, rodinné situace a také jejich zájmů a politických názorů. V části nazvané *Učitelé a trh práce* popisujeme na determinanty, které mají vliv na materiální pozici a její možnou změnu. V dalších výzkumech, které můžeme nazvat *Učitelé a demokracie*, se výzkumníci zaměřili na analýzu politických názorů a postojů ve srovnání s jinými sociálními skupinami. V rysech, které charakterizují profesní skupinu učitelů, byly hledány takové, které vytvářejí určité bariéry změnám, i když reformě mohou paradoxně přát. V dalších

části analyzujeme postoje učitelů vůči svému povolání a analyzujeme činitele, které mají vliv na prestiž učitelského povolání. Tuto část zakončuje prezentace tzv. učitelů-inovátorů.

Předmětem rozvah druhého balíku výzkumů jsou názory na reformu ve vztahu k **názorům učitele na školu** a jejím úkolům. Díky opakování některých dotazů z ankety z roku 1986 můžeme porovnat, jak se změnily názory učitelů.

Třetí část výzkumů obsahuje **postoje učitelů k reformě** a vztah k celé reformě, popř. vůči jednotlivým elementům. Také zjistíme, které činitele mají nejsilnější vliv na vztah učitele k reformě vzdělávání.

V další části textu analyzujeme podrobněji ty výzkumy, které vytvářejí portrét polského učitele. Poté, vzhledem k rozsahu těchto výzkumů, se omezíme pouze na krátkou analýzu části věnované pohledu učitelů na školu a části věnované postojům učitelů k zaváděným reformám v Polsku.

1. Portrét polského učitele

První oblast výzkumů byla zaměřena na ekonomickou a sociální charakteristiku učitelů a jejich vztah k vlastnímu povolání a vlastní profesní skupině. Pokusíme se stanovit jejich materiální pozici a jejich postavení na současném trhu práce. Pokusíme se také ukázat, jak se učitelé adaptovali na nový systém.

Analyzujeme motivy výběru povolání a stupeň uspokojení v něm. Jestli výběr povolání byl pro ně nutností a práce ve škole je pro ně trápením, nebo nikoli. Učitelé neradi poslouchají kritiku na svoji adresu. Téměř každý polský ministr školství se k nim obracel s nějakou negativní formulací, kterou učitelé považovali za urážlivou. Vidí sami sebe nekriticky, nebo na své práci vidí také nějaké vady?

Vybrané výsledky výzkumů:

Učitelé a trh práce

Veřejné mínění řadí učitele ke skupinám, které v období společenských přeměn spolu s rolníky a horníky ztratily nejvíce.

Učitelské povolání je **zfeminizované**. Na tři učitelky připadá jeden učitel. To ukazuje na nízkou pozici na trhu práce, svědčí to o nízkých platcích. Průměrný učitel je tedy žena, nejčastěji vdaná (77 % je vdaných), s jedním nebo dvěma dětmi (průměr 1,8). Učitelé většinou bydlí v městské zástavbě, 20 % žije na vesnici, na vesnici učí 24 % učitelů. Ale více než polovina zkoumaných učitelů pochází ze vsí a malých měst do 20 000 obyvatel. Vidíme tedy směr migrace a co asi může vesnice učitelům nabídnout.

Práce ve škole je tzv. povolání pro **první pokolení inteligentů**. Více než polovina pochází z dělnického a rolnického prostředí. Dominantním typem

vzdělání rodičů učitelů je základní a učňovské vzdělání. Pochází tedy spíše z rodin relativně slabě vzdělaných. Naproti tomu učitelé uvádějí, že buď ukončili vysokou školu (79 %), nebo ji brzo ukončí (13 %). Je to poměrně vysoké číslo s porovnáním s podobnými výzkumy před lety. Je to i díky tomu, že v Polsku je velká možnost studovat vysoké školy při zaměstnání. Až 44 % učitelů uvádí, že vysokoškolské vzdělání absolvovali dálkově či večerně. Není to jednoduché, když musí učitel při zaměstnání vystudovat vysokou školu. A úroveň tohoto studia nemusí být vždy na úrovni denního studia.

Platy učitelů jsou pod průměrem platů v celém státě. Nelze se tedy divit, že učitelé jsou více než jiné profesní skupiny nespokojeni se svými materiálními podmínkami. Mnoho z nich odpovídá, že jsou „špatné“ a „spíše špatné“ (35 %) a „střední“ (37 %). Jiné profesní skupiny s podobnou úrovní vzdělání odpovídají většinou „střední“ nebo „spíše dobré“.

Učitelé mají nízké platy, ale vysoké aspirace. Jak to vypadá v praxi? Polovina ze zkoumaných učitelů si přivydělává: 10 % pracuje na více školách, 13 % má jinou práci mimo školu – nejčastěji vypracovávají daňová přiznání a doučují (23 %). Více pracují učitelé muži (60 %), ženy okolo 40 %. Je to ovlivněno i tím, kde učí – na vsi pracuje 30 % a ve velkých městech pracuje v druhém zaměstnání okolo 50 %. Na základních školách si přivydělává asi 30 % učitelů, na lyceích až dvakrát tolik.

Učitelé jsou skupinou vzdělaných lidí. Výše platu se v Polsku odvíjí od dosaženého vzdělání. To se ale netýká učitelů. Můžeme se tady jenom domýšlet, zda budou učitelé schopni podporovat změny ve škole, které – jako ostatně každá změna – budou vyžadovat více času a více energie. Nebo opět zapracuje motivující prvek práce učitele – výhodný pracovní čas a možnost svobodných rozhodnutí (36 % učitelů udává jako motiv své práce časovou výhodnost)?

Přesto představuje škola pro mnohé učitele atraktivní zaměstnání. Pouze 12 % by chtělo z tohoto zaměstnání odejít. Jedním z důvodů je samozřejmě vysoká nezaměstnanost v Polsku. Práce ve škole umožňuje nízký, ale stálý plat s možností si přivydělat – s ohledem na charakter práce ve škole.

Učitelé a demokracie

Jaké politické názory panují mezi učiteli po deseti letech změn? Přetransformovala se loajálnost vůči státu na prodemokratickou orientaci? Nebo zůstali sympatizanti starých pořádků?

Pouze 15 % si myslí, že socialismus přinášel více užitku než ztrát, 40 % myslí, že přinesl více ztrát. Zajímavé je porovnat odpovědi s odpověďmi učitelů na stejnou otázku z výzkumu před 5 lety: 27 % a 9 %. Za těmito čísly lze vidět změny ekonomické, změny postojů, ale i generační změny –

velmi v té době vzrostl počet nových učitelů, protože v té době přišly do škol nebyvale silné populační ročníky.

Deklarované sympatie k novým pořádkům nejsou náhodné, platí to také u sympatií k jednotlivým politickým stranám. Tady vidíme, že vládoucí pravicová koalice má ty příznivce, kteří jsou vcelku spokojeni se situací ve státě. Častěji jsou přesvědčeni o hodnotách nového demokratického systému učitelé středních škol než učitelé škol základních a učilišť. Učitelé lyceí jsou velmi příkře rozděleni v pohledu na dnešní situaci, a to v krajních hodnotách na obou stranách. Že by měli tito snad nejlépe vzdělaní učitelé určité sklony k přijímání autorit?

Jak jsou učitelé angažováni v **odborových organizacích**? Do roku 1980 každý nový učitel patřil automaticky do odborové organizace, v roce 1980 v rámci Solidarity vznikla Sekce osvěty. Po delegalizaci Solidarity se už tolik učitelů nehlásilo k odborům (v roce 1985 asi polovina) a dnes patří do školských odborů asi 35 % učitelů. K jiným odborům včetně Solidarity se dnes hlásí asi 9 % zkoumaných. Větší část učitelů patřící do „velkých“ odborů sympatizuje s levým spektrem politických stran. A také častěji odmítají současný politický řád. Převažují zde učitelé z vesnic a malých měst a učitelé s nižším vzděláním a ti, kteří vystudovali VŠ dálkově či večerně. Nebudeme ani připomínat, jak to asi je v této souvislosti se vzděláním rodičů těchto učitelů.

Jak se učitelé hlásí k církvím? Učitelé deklarují sami sebe jako hluboce věřící nebo věřící (94 %). Už před 15 lety v jednom výzkumu bylo toto číslo vysoké (80 %). Tento vzrůst je dnes evidentní. V porovnání s ostatními Poláky představují učitelé podobné postoje jako ostatní obyvatelé státu (mezi Poláky je 95 % věřících), ale v porovnání s Poláky stejně vzdělanými je toto číslo jiné (s vyšším vzděláním je věřících 88 %). Do kostela na nedělní mši chodí pravidelně více než polovina učitelů. Je vidět, že i přes mnoho let panujícího socialismu se k „vědeckému světonázoru“ hlásí velmi málo občanů Polska.

Výběr učitelského povolání

Výsledky polských výzkumů v sedmdesátých až devadesátých letech se nepřilíhají liší od toho, co zjistili vědci v jiných státech. Američan Newman (1994), který zkoumal více než 15 let **motivy studentů k budoucímu učitelskému povolání**, vybral pět základních motivů:

- motivy založené na dítěti – žákovi – 50 % (lásky k práci s dětmi)
- motivy poznávací (Academics) – 20 % (zájem spíše o konkrétní vědeckou disciplínu než o samotné vyučování)
- motivy vyplývající z doplňkových výhod tohoto povolání – 10 % (dlouhé

prázdniny, krátký pracovní den, možnost odskočit si přechodně do jiného zaměstnání)

- motivy svázané se společenskou vážností učitelského povolání – 10 % (společenská vážnost, zdokonalování a vzdělávání celé společnosti)
- motivy svázané s vlivem jiných učitelů – 5 % (pozitivní či negativní vliv učitelů a školních zkušeností).

Jaké jsou nejnovější výsledky týkající se polské současnosti? Ve výzkumu na toto téma byl zkonstruován dotazník s příliš velkým rozptylem možností motivace. Proto mnoho motivů bylo pojmenováno jako „jiné“. Ale zmíníme zde tři nejčastěji uváděné:

- chuť pracovat s mládeží, láska k dětem – 37 %
- vždy jsem chtěl být učitelem – 14 %
- chuť předávat získané vědomosti, informace, učit – 10 %

Poměrně dost procent získaly vnější činitele jako blízkost školy, příjemná pracovní doba, dostupnost učitelských studií, rodinné tradice; každý osmý tvrdí, že se stal učitelem náhodou.

Úroveň spokojenosti s učitelským povoláním

Nebyl nalezen rozdíl mezi spokojeností učitelů různých stupňů škol, což byla jedna z hypotéz. Ale z výzkumů vyplývají některé jiné zajímavé údaje. Osob velmi spokojených bylo výrazně více ve školách státních, především základních. Více než 33 % učitelů v učňovských školách je nespokojených se svým povoláním (nejvíce ze všech). Ještě jeden výsledek je statisticky významný: muži jsou v tomto povolání nespokojenější (45 % proti 33 % u žen).

Nejspokojenější jsou učitelé starší. Spokojenost je výrazně svázaná s počtem odučených let a stoupá přímo úměrně. Nejméně jsou spokojeny osoby, které si vybraly povolání učitele kvůli společenskému a sociálnímu uznání, a ty, které se staly učiteli náhodou.

Jak jsou tedy polští učitelé spokojeni se svým povoláním?

- 14 % velmi mnoho
- 51 % mnoho
- 24 % ani málo, ani mnoho
- 9 % málo
- 2 % velmi málo

Můžeme konstatovat, že více než dvě třetiny učitelů je spokojeno se svým povoláním. Nejméně spokojeni jsou učitelé v odborných lyceích (naše SOŠ). Více nespokojeni jsou učitelé žijící v malých místech do 20 000 obyvatel. Ještě jedna zajímavá skutečnost – nejvíce nespokojených je mezi těmi, kteří vidí změny v Polsku po roce 1989 pozitivně. Důvodů je více – kritické posouzení změn v polském školství v posledních 10 letech, pomalu jdoucí školské

reformy, zlá finanční situaci školského resortu. Porovnání školského resortu s možnostmi okolního trhu je frustrující a přináší nespokojenost. I když chybný mohl být i samotný výběr povolání.

To, jak jsou spokojeni učitelé se svým povoláním, můžeme posoudit z otázky: Doporučili byste svým blízkým povolání učitele?

- 3 % jistě ano
- 25 % spíše ano
- 38 % spíše ne
- 25 % jistě ne
- 9 % těžko říct

Dvě třetiny by nedoporučilo toto povolání svým blízkým, třeba dětem. Většina učitelů je sice spokojena se svým povoláním, ale v tomto případě to již není tak přesvědčivé. Asi z důvodu finančního ohodnocení a relativní obtížnosti této práce. Spokojenost tedy může být spíše efektem adaptace na toto povolání. Dnešní mladí více touží po rychlé kariéře v ziskových profesích.

Profesní satisfakce

Které činitele mají největší vliv na úspěch v povolání učitele? Ve Varšavě byl proveden v roce 1995 výzkum s dotazem: Co má vliv na úspěšnost v povolání učitele?

- výsledky ve výuce, úspěšnost žáků – 73 %
- stupeň samostatnosti v povolání – 65 %
- výška platu – 62 %
- možnost zavádění inovací do výuky – 45 %
- vztahy mezi učiteli – 42 %
- popularita mezi žáky – 41 %

Naproti tomu nevýznamnými byly tyto činitele:

- možnost účastnit se řízení školy – 50 %
- stupeň ohrožení, ztráta práce – 38 %
- stupeň administrativních povinností – 36 %

Ale vraťme se k výzkumům z roku 1999. Jak vidíme z většiny anket, tak většina činitelů bývá považována za důležité nebo spíše důležité. Na prvním místě se umístily výsledky žáků. Tradičně je satisfakce provázána se vztahy mezi jednotlivými aktéry školního života – především vztahy mezi učiteli a vedením školy. Potom nezávislost v práci. V porovnání s výzkumem z roku 1995 se toho příliš nezměnilo. Ani se zde příliš neobjevuje možnost kariérního růstu (pro 6 % je důležitý, pro 34 % je spíše důležitý a pro 60 % je nedůležitý).

Co se týká věku, tak úspěch v pedagogické oblasti je nejdůležitější pro učitele po padesátce. A naopak. Pracovní podmínky jsou důležité především pro respondenty okolo třicítky. Kariéra je nejdůležitější pro učitele nejmladší.

Učitelé a jiná povolání

Jak posuzovali učitelé svoji profesní situaci v porovnání s jinými intelektuálními profesemi po 11 letech změny režimu, po státní demonopolizaci školství a těsně před zavedením školské reformy?

Ukazuje se, že situace pedagogů je velmi špatná. Máme tady co do činění s profesní skupinou snad přímo s masochistickými sklony, která se vidí se v mnoha oblastech ve velmi nevýhodné pozici. Nejnižší se cení v oblasti platové, potom v oblasti kariéry. Dále v tom, že podmínky jejich práce jsou horší a na druhé straně jde o práci velmi odpovědnou. Ani určitá sociální privilegia nemohou tuto situaci změnit (pracovní doba, prázdniny), ani láska k dětem, ani společenská užitečnost (66 %) tyto pocity nezvrátí.

Posouzení vlastní profesní skupiny

V poslední době se o učitelích píše různě. V některých publikacích se vyjadřují o učitelích kriticky (Nalaskowski, 1997), v některých lépe (Kawka, 1998). Pkusme se popsat některé názory učitelského stavu, který hraje v každé školské reformě hlavní roli. Mínění učitelů o sobě a vlastní sebereflexe se může stát zdrojem zajímavých informací. K tomu lze využít srovnávací data ze dvou podobných výzkumů (z roku 1986 a 1999).

Tab. 1: (údaje jsou v procentech, v závorce údaje z roku 1986)

Tvrzení	většiny či značné části	nevelké části	nikoho
Příliš malá samostatnost myšlení	31 (25)	66 (80)	2 (3)
Příliš malé požadavky na žáky	16 (25)	80 (71)	3 (1)
Nedocnění samostatného myšlení (pamětní učení)	35 (31)	50 (66)	4 (3)
Nekritičtí vůči vlastním nedostatkům	34 (35)	60 (63)	1 (2)
Přecitlivělost na kritiku	48 (40)	50 (58)	1 (4)
Konservatismus (i vůči inovacím)	31 (18)	66 (78)	3 (2)
Nízká kvalifikace	7 (23)	84 (75)	8 (3)
Nedostatečná potřeba dalšího vzdělávání	17 (27)	74 (70)	7 (3)
Nechuť k vlastní práci	8 (16)	83 (81)	8 (3)
Sociální a politická pasivita	24 (43)	70 (55)	4 (2)
Nedostatek metodické přípravy	6 (20)	82 (77)	11 (3)
Nízká angažovanost v práci	6 (16)	87 (81)	7 (3)

Na základě těchto výsledků si můžeme utvořit obraz o učiteli, který se účastní současných školských reforem. Nevelká část udává nedostatečné za-

angažování v práci, slabou metodickou připravenost a nízkou kvalifikaci. Více než 30 % učitelů si myslí, že učitelé jsou konzervativní a s negativním postojem vůči inovacím. Konzervatismus v pedagogice není nic zlého, pokud ho nedoprovází další údaje: třetina učitelů si myslí, že velká část učitelů je nekritická k vlastním nedostatkům a jsou málo samostatní v myšlení. Ale jeden z pilířů reformy je samostatná práce, samostatnost výběru a kritické myšlení v práci pedagoga. Každý čtvrtý učitel si myslí, že představitelé jejich profese jsou pasivní k sociálním a politickým problémům. Ale opět – jak se slučuje rezignace učitelů s tím, co je obklopuje. Vždyť probíhá rozsáhlá reforma státu, a to na všech úrovních samosprávy. Učitelé si myslí, že jsou daleko od vlády a spravování věcí veřejných. Ale kompetence se přesunují níž a níž. To se týká státní správy, to se týká školské politiky, ale i školy.

Analýza výsledků výzkumů z roku 1986 a 1999 a jejich porovnání není snadné. V roce 1999 se oceňují učitelé více kriticky než kolegové v roce 1986 pokud jde o stupeň samostatného myšlení a přecitlivělost na kritiku. Výš se oceňují pokud jde o angažování v práci, metodickou přípravu, kvalifikaci či predispozice k výkonu povolání.

Z výzkumu vyplývají i jiná fakta: muži oceňují reprezentanty svého povolání níž než učitelky. Věkově starší oceňují reprezentanty své profese výše než mladší učitelé. Čím je škola větší, tím méně si sebe učitelé cení. Pedagogická kultura větší školy a její normy či hodnoty nepřispívají k vysokému ocenění své profesní skupiny. Nejvíce sebe cení učitelé ze všeobecně vzdělávacích lyceí (našich gymnázií) na vsi a učitelé základních škol na vsi a v menších městech. Naopak nejnižší – učitelé ze všeobecněvzdělávacích lyceí ve velkých městech a odborných škol z malých měst. Roli zde hraje jistě i to, jak jsou vnímáni v širším společenském prostředí vně školy. Ve velkých městech nejsou učitelé jedinou reprezentací inteligence.

Učitelé jako inovátoři

Jaké postoje mají učitelé k inovacím? V posledních letech se objevily ve škole nové programy. Nemusí to být ani ty tzv. autorské (pozn.: tzv. hnutí autorských tříd v Polsku). Ve výzkumu se zjišťovalo, zda učitelé během posledních dvou či tří let ve své výuce použili některý inovativní program – doporučený a známý v daném předmětu nebo zda si nevytvořili nějaký „autorský“ program sami.

Výsledky výzkumů: 14 % učitelů udávalo, že pracovali s programem jako např. matematika 2001, Modrá matematika, ...; 86 % tyto programy neznalo a nepracují s nimi. Většina těchto programů byla vypracována pro základní školy, proto také učitelé z těchto škol s těmito programy pracují nejvíce. Nehraje zde velkou roli množství odučených let.

Jaký je typický učitel pracující s těmito programy? Mladá učitelka od 31 do 35 let, učící na základní škole a je průměrně spokojená se zaměstnáním.

Na otázku, zda sami učitelé realizovali některý z „autorských“ programů, odpovědělo 19 % pozitivně (28 % mužů, 16 % žen), nejvíce na všeobecně vzdělávacím lyceu, nejméně na odborných školách. Typický učitel realizující autorský program je učitel humanitních předmětů na lyceu.

Nebylo by lépe rezignovat na ideje programové decentralizace? Mnohé školy a učitelé s tím budou mít evidentně problémy. Pokud se ale nic nemění, tak kultura žáka jako pasivního konzumenta faktů zůstane na úrovni učitele jako pasivního realizátora programů. Tuto situaci lze napravit – např. kurzy, kde se budou učitelé i celé školy připravovat a zbavovat problémů a těžkostí spojených s větší samostatností v tvorbě programů. Školám se musí pomoci stát se nezávislými institucemi. Musí se dát šance ředitelům a učitelům, i za cenu chyb, kterých se mohou dopouštět.

Shrnutí – Portrét polského učitele

Učitelé mnoho nevydělávají. Avšak při obecně nízkých výdělcích v Polsku se jejich materiální situace příliš od průměru neodlišuje. Učitelé pociťují nízké platy za činitel, který snižuje jejich autoritu, komplikuje jejich práci (zvláště výchovnou) a také možnosti profesního rozvoje. Podstatným důvodem ohromné nespokojenosti s úrovní platů jsou vysoké platy jiných profesních skupin lidí s vysokoškolským vzděláním.

Škola je v současnosti i přes nízké výdělky poměrně atraktivním místem zaměstnání: chrání před nezaměstnaností, umožňuje přístup k sociálním službám, umožňuje přijmout ještě jiné souběžné zaměstnání.

Učitelé souhlasí s politickými a hospodářskými změnami v Polsku, akceptují nový režim. Učitelé se zajímají o společenské problémy, sledují události v denním tisku. Většinou chodí k volbám. Jejich politický výběr koresponduje s jejich postoji ke společenské realitě. Jsou ale také skupinou, kde nemálo jejich zástupců (okolo 30 %) je pasivních a nestarajících se o věci veřejné.

Učitelé většinou deklarují, že pracují ve škole, aby realizovali své zájmy a snad pracují i se zaujetím. Tento výběr nebyl tedy nutným zlem. Ale přiznávají, že nejčastějším, navíc motivujícím činitelem, byla malá míra úvazku.

Většina učitelů uvádí spokojenost z práce ve škole. Jejich spokojenost v zaměstnání je spojena se samostatností v zaměstnání a sociálními vztahy ve škole. Převládají korektní vztahy s ostatními učiteli a s vedením školy. Nejsou v příliš intimním vztahu s žáky a rodiči, nezavádějí novinky do vyučování, i když jsou poměrně dobře vzděláni. To vše přispívá k tomu,

že jsou v zaměstnání spokojeni. Nevybírají si je však ti, kteří prahnou po rychlé kariéře.

Učitelé si průměrně cení své profesní skupiny. Jsou ochotni připustit, že představitelé této profese nemají příliš chuť pracovat a mají nepříliš vysokou kvalifikaci. Připisují učitelům společenskou a politickou apatii (24 %), choulostivost ke kritice (48 %), nedostatek sebekritiky (34 %). Vážná je malá samostatnost myšlení (31 %) a nevyžadování toho ani u žáků (35 %). Tady vidíme velké riziko vzhledem k zaváděné reformě. Učitelé vidí u sebe i určité sklony ke konzervatismu (31 %). Učitelé roku 1999 jsou k sobě méně kritičtí než v podobném výzkumu z roku 1986. Různé proměnné mají vliv na kriticismus vůči lidem vlastní profese: pohlaví, věk, místo bydliště, typ školy. Ale nejsilněji jsou tyto názory svázány s názory politickými (!). Nejkritičtější vůči sobě jsou sympatizanti pravicové koalice, nejméně ti, kteří inklinují k levici.

Učitelů, kteří se už zapojili do reformy tím, že pracují na nových programech nebo s novými programy, je málo. Je to skupina různorodá. Pro reformátory by to měla být ale velmi důležitá a zajímavá skupina, měli by ji analyzovat a charakterizovat, včetně činitelů, které učitele k této práci motivují. Včetně toho, do jaké míry tito učitelé mají vliv na profesní okolí a dát jim co největší podporu.

Na základě těchto zjištění, která utvářejí portrét polského učitele, můžeme předjímat jejich chuť nebo nechuť k reformě. Učitelům bude zatěžko akceptovat změny, které mohou zapříčinit odchod ze zaměstnání, prodlužování pracovního času, přípravu svých programů, oddálení místa práce od místa bydliště. Učitelem chtějí být především ti lidé, kteří si cení pocitu bezpečí v práci, pocitu stability, kteří preferují milé vztahy s kolegy, neočekávají rychlou kariéru a vysoké platy. Učitelé jsou poměrně silně spokojeni ve svém zaměstnání, ale i se způsobem, jakým ho vykonávají.

2. Učitelé a škola

Posouzení základních úkolů a funkcí školy je důležitým elementem profesního vědomí učitelů. Je také činitelem, který určuje postoje k reformám. Pozitivní klasifikace školy ukazuje na jedné straně na souhlas se status quo a nestimuluje prerreformátorské myšlení. Ale z druhé strany hluboká antipatie ke škole může vyvolat útěk z povolání nebo pasivitu či netečnost ve věci reformy.

Jak učitelé oceňují fungování škol a jaký mají vliv tyto jejich postoje na posouzení reformy školství? Škola má tradičně dva základní úkoly: učit a vychovávat. Současný projekt polské reformy klade mimořádný důraz na výchovné funkce školy. Jak oceňují učitelé současnou výchovnou funkci školy? Jaké vidí překážky v realizaci výchovných úkolů?

Škola, to nejsou pouze žáci a učitelé. Zvláště škola, která má plnit výchovné funkce, má spolupracovat s rodiči. Vliv rodičů může také vyvolávat nesouhlas a vést ke konfliktu. Neprofesionálové se mohou pokoušet vnucovat škole svůj názor. Tyto výzkumy se zabývaly také problémy vztahu učitelů a rodičů.

Vybrané výsledky výzkumů:

Polští učitelé kriticky posuzují své školy pokud jde o plnění socializačních a didaktických funkcí. Relativně dobře oceňují, jak se plní „doplňkové“ výchovné funkce jako je například fyzický rozvoj žáka či náboženská výchova. Čtyřicet procent učitelů je přesvědčeno, že polské školy nezaručují rovné šance mládeži z různého prostředí.

Posouzení fungování škol je také spojeno s politickými preferencemi učitelů. Stoupenci pravicové koalice, která zavádí reformy, posuzují školy hůř než stoupenci opozičních stran, kteří příliš nesouhlasí s reformami v její současné podobě.

Druhým důležitým činitelem, který determinuje posouzení škol, je umístění školy, v které učitel pracuje. Třetím je její typ. Pokud můžeme přijmout předpoklad, že obraz polských škol je „zkažený“ s ohledem na posouzení vlastního pracoviště, můžeme přijmout tezi, že jednotlivé školy (různých typů, v různém urbanistickém a kulturním prostředí, různé úrovně) jsou posuzovány různě, a to podle spektra jejich předností či nedostatků. To je důležitá informace pro reformátory.

Plnění výchovných úkolů na školách je čím dál těžší. Učitelé přímo uvádějí, že stojí před výchovnou krizí. Čím dál slabší vliv mají na mládež agentury dospělých: rodina a škola. Větší a větší význam získávají vrstevníci a média, význam ztrácí – hlavně v posledních 10 letech – škola. S většími výchovnými problémy se setkávají učitelé škol středních, mezi základními školami jsou po výchovné stránce obtížná velká pracoviště.

„Přítomnost“ rodičů ve škole – a to i v oblastech doposud rezervovaných pouze pro profesionály – je další problém školy. Poměrně málo učitelů je pro větší možnost vlivu rodičů na obsazení učitelských míst, posuzování práce školy, na používané výchovné metody ve škole, výběr předmětů a programů, na předávání konkrétních morálních hodnot. Jsou to většinou ti učitelé, kteří v okamžiku výzkumů akceptovali program pravicových stran, tj. stran, které podporují tradiční prorodinnou politiku. Z výzkumů v letech 1998–99 vyplývá, že nechuť akceptovat „přítomnost“ rodičů ve škole vyplývá z toho, že se učitelé bojí ztráty moci.

3. Učitelé a reforma

Poslední, třetí část analýzy polských výzkumů, se zaměřuje na to, jak posuzují učitelé zaváděnou reformu jako takovou. Tato část má odpovědět na následující otázky: zda vidí reformu školství jako potřebnou, zda a jaké změny by chtěli zavést, nakolik jim odpovídá zaváděná reforma, které elementy reformy podporují, ke kterým mají výhrady.

Zaujalo nás také, kolik sympatizantů má reforma mezi učiteli a jak jsou početní její odpůrci. Které vlastnosti předurčují někoho, aby sympatizoval s reformou nebo se stal jejím odpůrcem. Nebo také do jaké míry se váže akceptace reformy školství na politické preference učitelů.

Vybrané výsledky výzkumů:

Můžeme s velkou pravděpodobností ukázat na typy učitelů, kteří mají více pozitivní, nebo více kritický vztah k reformě. Vyšší profesní pozice a vyšší materiální status jsou předpokladem k akceptaci změn. Osoby s horší profesní pozicí často pociťují reformu jako ohrožení. Shodně s teorií potřeby rozvoje od Maslowa pociťují kromě základních potřeb a biologických potřeb také potřebu bezpečí. Nedostatek pocitu bezpečí u učitelů, pocity nestability svázané se zaměstnáním a pracovními podmínkami zvyšují nechuť vůči reformě. Zvláště u lidí nemajících jinou pracovní perspektivu, jako jsou ženy s malými dětmi, obyvatelé vesnic a malých měst, učitelé s nižší úrovní vzdělání a učitelé před odchodem do důchodu. Tyto skupiny vnímají reformu jako ohrožení své profesní a materiální pozice.

Učitelé obecně vyjadřují svou podporu reformě školského systému, ale změny by měly být především v oblasti zlepšení pracovních podmínek ve škole: ustanovení horního limitu žáků ve třídě (například do 25), lepší vybavenost škol a především vyšší mzdy. Zvýšení svého materiálního statusu považují učitelé za vážný činitel určující profesní prestiž a utváření autority, bez kterých je výchovné působení ztíženo. Projekt zaváděné reformy nezaručuje realizaci těchto přání. Mezi mnoha ohlášenými nápady v rámci zaváděné reformy je učitelům nejbližší položka týkající se změny programů výuky a změny zásad jejich tvorby. Ostatní položky vyvolávají výhrady.

Pouze 15 % učitelů podporuje alespoň polovinu požadavků reformy. Daleko větší počet učitelů odmítá nápady reformátorů. Polovinu a více projektů reformy odmítá více než 70 % učitelů, 56 % uvádí, že jejich kolegyně a kolegové neakceptují reformu, 64 % požaduje zastavení reformy. Zdá se, že tato čísla ukazují na jistou asymetrii v přijímání uváděných změn. Těch, kteří odmítají reformy, je jednoznačně více.

Nechuť učitelů k reformám plyne z obav, které se týkají jejich budoucí profesní pozice. Především z nedostatku finančních prostředků na jejich realizaci (pozn. – jde o zákonnou úpravu, podle současných prohlášení polské

vlády se peníze musí uvolnit). V souvislosti s reformou se vyjadřují o svých obavách téměř všichni respondenti (93 %). Učitelé se obávají chaosu vyplývajícího ze změn ve školském systému a organizace školy, ze změn v programech výuky a ze změn v hodnocení žáků a učitelů. Mnoho z nich má v souvislosti s reformou obavy ze ztráty zaměstnání.

Proti reformě se také staví ti, kteří vysoko oceňují současný učitelský kádř a jsou zastánci tradičních metod práce ve škole. Posuzování reformy je také úzce svázáno s politickými názory učitelů. Stoupenci změn v Polsku a sympatizanti současné vládnoucí pravicové koalice se častěji hlásí k reformě než osoby s opačnými názory. Nechuť vůči reformám mají i ti, kteří nejsou ve svých politických názorech vyhraněni – a není jich málo. V souvislosti s prezidentskými volbami v Polsku se mluví o konci vlády pravicové koalice po volbách v roce 2001. Pokud k tomu dojde, tak se ukáže, zda nastanou v reformě nějaké korekce.

Místo závěru

a) Učitel – tradicionalista

Vlna školských reforem, která přecházela po zemích Západní Evropy a USA, ukázala zároveň bariéry a meze těchto přeměn. Jednu z těch nejvýznamnějších představovali sami učitelé, kteří s nechutí přijímali navrhované změny. Analýzy postojů učitelů ukázaly **zdroje učitelského „tradicionalismu“**, kterými je charakter institucí zaměstnávajících učitele (Dahlin, 1978), zásady přijímání učitelů a studentů na vysoké školy (Lortie, 1975) a způsob práce učitelů (Woods, 1980). Sociologické studie týkající se **charakteristik učitelů** (Lortie, 1975), uvádějí ty, které nám pomohou objasnit postoje učitelů odmítajících reformy ve školách. Některé z nich jsou:

- Do škol přicházejí lidé, kterým více záleží na pocitu bezpečí a sympatických vztazích mezi kolegy než na rychlé kariéře.
- Přístup k zaměstnání nabízejícímu možnosti rychlého pracovního postupu obvykle vede přes více nedostupné vysoké školy, na které je problém se dostat a jejich absolvování je těžké. Učitelská studia jsou široce dostupná, je snadnější být na ně přijat a také průběh studií není nejtěžší. Nabízejí do určité míry jednoduchý přístup k diplomu. Na taková studia jdou lidé z nižších středních vrstev, kteří nemají možnost dostat se na studia těžší nebo dražší.
- Po studiích jdou učit nejčastěji ti, kteří měli školu rádi a vzpomínají na ni v dobrém. Nevidí v ní objekt nutný k reformování, ale místo oblíbené a v souladu s očekáváními. Jsou determinováni svým původem, prostředky, kterými disponovali během studií, a také zkušeností ze škol, které sami absolvovali. Ve své práci učitelé nejčastěji vybírají metody, kterými sami byli učeni, nebo takové, které sami vypracovali. Ve vztahu

k novým poznatkům didaktické teorie i praxe zachovávají odstup. Vypracování „strategie umožňující přežít“ ve vztahu k žákům je pohodlné. Naopak těžká a málo pravděpodobná je změna zažitých postupů jednání. Učitel je osamocen ve své práci s žáky. Sám se musí vypořádat se třídou, musí tedy přizpůsobit metody jednání svým možnostem, stylu a temperamentu. Obecně si cení své nezávislosti a způsobu, kterým ovládá žáky. Naproti tomu neoceňuje například týmovou práci.

Všechny tyto vlastnosti vedou k určité setrvačnosti v chování učitele, k odporu ke změnám, a také nechuti k nápadům, které by přeměnily jejich bezpečné místo práce. Jenom pro doplnění: Mnoho polských učitelů uvádělo, že si vybrali tuto práci z důvodu její dostupnosti (30 %), 35 % učitelů si vybralo práci ve škole pro výhodnou pracovní dobu, 25 % pro výhodné místo práce – blízkost bydliště.

Naprostá většina (90 %!) učitelů vysoko hodnotí školy, do kterých chodili. Z toho vyplývá velmi pravděpodobná hypotéza o akceptaci dosavadního systému a chuti zakonzervovat dosavadní stav. Většina (73 %) zkoumaných přiznává, že největší vliv na používané vyučovací metody mají jejich vlastní zkušenosti z práce ve škole a ne to, co se naučili během svého studia a během kurzů. Pouze okolo 20 % učitelů uvádělo studium a kurzy jako na místa, která rozhodovala o jejich způsobu práce ve škole.

Tato typizující a tedy i „povrchní“ charakteristika učitelů jako profesní skupiny nevyklučuje, že jsou mezi nimi zapálení učitelé, kteří dávají všemnu svoji energii škole, inovují a experimentují. Bohužel většina učitelů bude přijímat změny s nechutí.

Můžeme tomu rozumět, protože reformy mění dosavadní zvyklosti a obyčeje ve škole. Reformátoři chtějí do škol zavést konkurenci mezi školami i učiteli. Kvalita učení má být posuzována pomocí standardizovaných testů, což má umožnit porovnání výsledků škol i učitelů. Školy mají posuzovat a vybírat žáci s rodiči. Samostatnost a nezávislost má být ohraničena společným výchovným plánem školy. Nadto se plánuje zvýšení vlivu rodičů a samosprávných úřadů na školu. Vytváří to nové povinnosti pro učitele. Spoustu let stačilo, že byl poslušný a poslušnost vyžadoval.

V rámci reformy je zdůrazňována výchovná role školy. A to v situaci boření hodnotového systému, narůstajících sociálních konfliktů a napětí. Zároveň by mnoho učitelů nejrady rezignovalo na výchovnou funkci školy ve jménu vzdělávání. K naplnění výchovné funkce školy chybí nápady i prostředky. Podle našich informací chtějí reformátoři rušit malé školy na úkor velkých. Ale z uvedených výzkumů vyplývá, že právě ve velkých školách jsou výchovné problémy o mnoho větší!

Situace učitelů je těžká, zhoršuje se jejich pozice na trhu práce. Spolu s hlubokým demografickým propadem bude postupně ubývat míst ve školství. V současnosti odchod ze zaměstnání ve školství znamená často nezaměstnanost, především v malých místech.

b) Učitel – chameleon

Učitelé nejsou ve svém vztahu k reformě zajedno. Je tady skupina entuziastů, kteří si přejí reformy, i když vidí slabé stránky tohoto projektu. Je jich okolo 10–15 %. Jsou to nejčastěji lidé dobře situovaní, lépe vzdělaní, častěji obyvatelé větších měst, více učitelé středních škol než základních. Výraznou averzi k reformě udává okolo 20 % učitelů, kteří vzhledem ke své sociální charakteristice tvoří protipól entuziastům. Zůstala nám největší skupina učitelů, kteří mají ambivalentní postoje k reformě. Mnozí vidí potřebu změn ve školství, především změny v programech výuky, avšak vůči jiným návrhům reformy si zachovávají určitý odstup. Část by si přála, aby reformy nebyly prováděny v tak širokém spektru. Každopádně by chtěli reformu odložit.

Entuziasté se do ní již zapojují – i když mají vlastní pohledy na to, jaká by reforma měla být. Jistě vidí také věci, se kterými nesouhlasí – mohou být ale pro iniciátory reformy výzvou. Učitelé jasně stojící proti reformě mohou zkoušet nějakou formu odporu, zvláště když budou postupovat spolu s odbory. Zdá se, že to jsou slabší skupiny, zatomizované a vystrašené ze ztráty zaměstnání. Pokud najde reforma odezvu ve smysluplném jednání zreformované státní správy, tak se učitelé zdrží větších protestních akcí.

Nejhorší by bylo ze strany učitelů zdánlivé přizpůsobení (tzv. na oko). Učitelé se přizpůsobí novým podmínkám práce školy, protože nebudou mít jiný výběr. Ale ve výběru metod práce a programů se budou řídit svými dosavadními zvyklostmi. Okolo 20 % učitelů se domnívá, že se ve škole i přes reformy změní velmi málo, a dalších 32 % tvrdí, že se toho změní málo. Příprava učitelů k práci s novými programy a k novým způsobům práce musí změnit studium budoucích učitelů, včetně kurzů, do kterých učitelé ve velkém počtu v Polsku docházejí a které mají různou úroveň. Je nutné zavést v Polsku nějakou formu evaluace studií a učitelských kurzů. Vzdělávání a další vzdělávání v souladu s reformou je nutné, ale ne jediné možné. Zde musíme zmínit profesní atestace učitelů, které jsou součástí polské reformy. Bez řádného posuzování a hodnocení práce učitelů se může projevit z jedné strany tradicionalismus a z druhé strany profesní solidarita učitelských sborů.

Literatura

DAHLIN, P. *Limits to Educational Change*. London: Macmillan, 1978.

KAWKA, Z. *Miedzy misja a frustracja*. Społeczna rola nauczyciela. Łódź: Wyd. Uniwersyteckiego, 1998.

- LORTIE, D. C. *Schoolteacher. A Sociological Study*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1975.
- NALASKOWSKI, A. *Nauczyciele z prowincji u progu reformy edukacji*. Toruń: Wyd. Marszałek, 1997.
- NEWMAN, J. W. *America's Teachers: An Introduction to Education*. New York: Congnan, 1994.
- Ocena polskiego szkolnictwa. Społeczne poparcie dla reformy. Anketa. CBOS, 1998.
- PROKOP, J. Reforma polského školství – „Polské vzdělávání 21. století“. *Pedagogická orientace*, 1999, č. 3, s. 90–103.
- PUTKIEWICZ, E. a kol. *Nauczyciele w przeddzień reformy edukacji*. Warszawa: Instytut spraw publicznych, 2000.
- SIWIŃSKA, J. *Motywy wyboru zawodu nauczyciela i ich wpływ na wyniki nauczania*. Bydgoszcz: Wyd. WSP, 1974.
- Społeczne poparcie dla reformy szkolnictwa. Komunikat z badań. CBOS, 1999.
- ZAHORSKA, M., PUTKIEWICZ, E. Nauczyciele a reforma edukacji. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 1999, č. 1.
- ZIELIŃSKA, A. *Rodzice a szkoła. Monitorowanie Reformy Edukacji*. Warszawa: Instytut spraw publicznych, 1999.
- WOODS, P. *Teacher Strategies*. London: Croom Helm, 1980.

PROKOP, J. Portrét polského učitele. *Pedagogická orientace* 2002, č. 1, s. 46–62. ISSN 1211-4669.

Adresa autora: PhDr. Jiří Prokop, Ph.D., katedra pedagogiky, Pedagogická fakulta UK, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1